

Cicero ja Plinius villanomistajina - yksi kaikkien ja kaikki yhden puolesta?

Eeva-Maria Viitanen

Antiikin Rooman tutkimuksessa yksilöillä on suuri merkitys: kirjalliset lähteet ovat täynnä erilaisia henkilöitä ja heidän elämiensä kaikenlaisia yksityiskohtia tutkitaan hyvinkin tarkkaan. Henkilöhistoriaa käsittelevissä prosopografisissa tutkimuksissa pyritään yksittäisten henkilöiden kautta luomaan myös yleistyksiä, esimerkiksi millaisia olivat henkilöiden yhteydet poliittisesti tai sosiaalisesti ja mitä tästä voidaan päätellä yleisesti esimerkiksi poliittisen urakehityksen kannalta. Arkeologikaan ei yleensä vältty yksilöiltä ja aloitin omat roomalaista maaseutua koskevat tutkimukseni juuri yksilöistä, maanomistajista Rooman lähialueilla. Vaikka tutkimusaiheeni on sittemmin siirtynyt enemmän aineellisen kulttuurin suuntaan, on näillä henkilöillä kuitenkin edelleen merkitystä kokonaisuuden kannalta. Nimeltä tunnetut yksilöt ovat vaikuttaneet tutkimani arkeologisen aineiston syntyyn ja sikäli olisi suorastaan tyhmää jättää huomiotta yksilöiden ja/tai ryhmien tuntemisen antama lisätieto.

Tässä yhteydessä minua kiinnostaa erityisesti yksilöiden suhde arkeologiseen aineistoon. Henkilöhistoriallisessa tutkimuksessa yksilö asetetaan kontekstiinsa muun kirjallisen lähdeaineiston suhteen, mutta vain harvoin apuna käytetään arkeologista aineistoa. Yleensä syynä on se että detaloitu henkilötieto ei yhdisty arkeologisiin massalöytöihin kovinkaan

helposti – esimerkiksi maanomistajuuden suhteen on selvää että erittäin harvoin voimme tietää kuka on omistanut jonkin arkeologisesti tunnetun rakennuksen. Arkeologia kuitenkin tarjoaa yhden relevantin kontekstin, joka olisi jollain tavalla otettava huomioon. Klassillisen arkeologian tutkimustraditio perustuu kuitenkin paljolti arkkityyppien esittelyyn ja analyysiin. Tietyt kohteet tai löydöt mielletään esimerkkitapauksiksi, jotka edustavat yleensä kokonaan käsittelemättä jäävää joukkoa muita vastaavia kohteita tai löytöjä.

Tarkastelen tässä artikkelissa kahta yksilöä, kahta kuuluisaa roomalaista maanomistajaa ja sitä miten heidän antamansa kuva maaseudusta varsinkin Rooman kaupungin ympäristössä suhteutuu alueen arkeologiseen aineistoon. Tavoitteena on asettaa esimerkkitapaukset laajempaan yhteyteensä. Aluksi esittelen hiukan henkilöiden taustoja, sitten käsittelen maanomistusta ja toimintaa maaseudulla.

Yksilöt

Esimerkkitaupaukseni ovat 1. vuosisadalla eKr. elänyt Marcus Tullius Cicero (106–43 eKr.; RE VIIA,1 Tullius 29) ja sata vuotta myöhemmin vaikuttanut Gaius Plinius Caecilius Secundus (61–n. 112 jKr.; RE XXI,1

Plinius 6; PIR² P490) eli Plinius nuorempi. Cicero oli roomalainen poliitikko, lakimies, puhuja, filosofi ja kirjailija. Pliniuksen maine nykymaailmassa perustuu erityisesti hänen tarkkaan kuvaukseensa Vesuviuksen purkauksesta vuonna 79 jKr. Hänen uransa ja muu toimintansa oli miltei identtinen Ciceroon verrattuna. Vaikka miesten elinajat ovat erilaiset ja yhteiskuntakin muuttunut jonkin verran Ciceron ajan virkamiesten hallitsemasta tasavallasta Pliniuksen ajan keisarin yksinvaltiuteen, niin yhtäläisyyksiä on paljon. Molemmat edustivat roomalaisen yhteiskunnan taloudellista, sosiaalista ja poliittista eliittiä. Kumpikin oli kotoisin Rooman ulkopuolelta – Cicero etelästä Arpinumin pikkukaupungista ja Plinius pohjoisesta, Como-järven rannalta. Molemmat olivat myös sukunsa ensimmäisiä senaattoreita eli heidän onnistui nostaa itsensä yhteiskunnan ylimmälle tasolle. Ciceron poliittinen ura huipentui vuonna 63 eKr. hänen tultua valituksi konsuliksi eli tasavallan ylimmäksi virkamieheksi. Plinius syntyi ritarisäätyiseen perheeseen, mutta nousi uralaan ylimpään säätyyn, senaattoriksi ja päätyi hänkin konsuliksi 100 jKr. Miehet edustivat ylöspäin suuntautuvaa sosiaalista liikkuvuutta ja siinä varallisuudella, maaomaisuudella ja elämäntavalla oli roomalaisessa maailmassa suuri merkitys (esim. Hopkins 1965; Wallace-Hadrill 1994; Hales 2003).

Ciceron säilynyt kirjallinen tuotanto on huomattavasti laajempi kuin Pliniuksen, mutta maaseutuasutuksen suhteen molempien tärkeimpiä tuotoksia ovat kirjekokoelmat. Tekstejä luettaessa on kuitenkin muistettava, että nämä kirjeet eivät edusta spontaania, dokumentaarista kirjeenkirjoittamista vaan julkaistua ja editoitua kokoelmaa. Teksteillä on muitakin tarkoituseriä kuin vain asioiden ja tapahtumien kuvaaminen sellaisena kuin ne koettiin. (Beard 2002.) Ciceron ja Pliniuksen kirjeitä on hyödynnetty roomalaisen maaseutuasutuksen tutkimuksessa niiden rikkauden ja vivahteikkisuuden takia. Voisi jopa sanoa että Cicero ja Plinius on korotettu roomalaisen maanomistajan arkkityyppien asemaan

(esim. Schmidt 1899; McCracken 1935; Neeve 1990; Kehoe 1993; McEwen 1995; Berg 1997; Treggiari 1999; Mangiatordi 2003). Käsityksiä on voitu tarkentaa muun kirjallisuuden pohjalta, sillä suurin piirtein Ciceron ja Pliniuksen elinajoilta on säilynyt myös kaksi roomalaista maatalousopasta: Marcus Terentius Varron *rerum rusticarum* ja Lucius Iunius Moderatus Columellan *de re rustica*. Lisäksi on jonkin verran muuta kirjallisuutta, jossa käsitellään ainakin välillisesti maataloja. Ciceron ja Pliniuksen asema kuitenkin korostuu heidän säilyneen tuotantonsa käsittelemien aiheiden monipuolisuuden takia.

Talo ja huvila oikeassa osoitteessa

Tarkasteltavat yksilöt tekivät molemmat poliittista uraa ja varsinkin Cicero oli hyvin tietoinen poliitikon ammattitaidosta ja sitä kautta kaikenlaisista vaikutuskeinoista. Maaomaisuus ja asunnot olivat paitsi varallisuuden pohja, niin myös oikeissa paikoissa omistettuina sosiaalisen prestiisin kannalta hyvin tärkeitä. Tämä ilmenee Ciceron tapauksessa esimerkiksi siinä miten Rooman keskustan syrjäalueella ollut talo vaihtui tilaisuuden tullen pääkaupungin hallinnollisen ja taloudellisen keskuksen eli Forum Romanumin yllä kohoavan Palatium-kukkulan rinteillä näkyvällä paikalla olevaan taloon (Cic. fam. 5,6,2; dom. 37,100; Att. 1,13,6; off. 1,39,138–140; Berg 1997; Hales 2003: 41–44). Myös maa-seudulla villa tai huvila oikeassa paikassa oli merkityksellinen sosiaalisen prestiisin merkki.

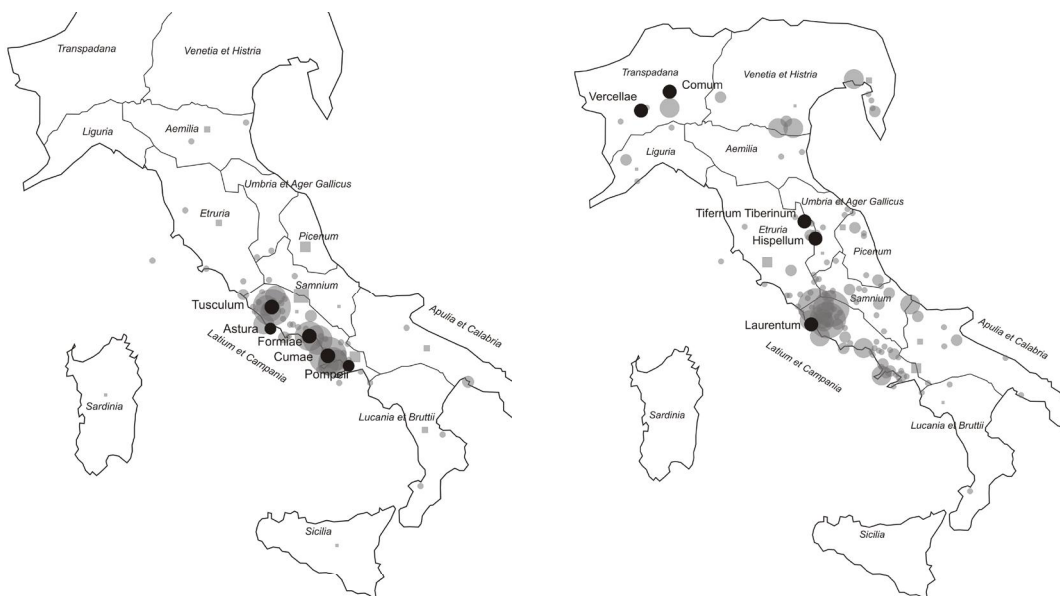
Cicerolla oli siis talo Roomassa sekä ainakin kuusi villaa Keski-Italian alueella: perintötila Arpinumissa, muita villoja Tusculumissa, Formiaessa, Antiumissa, Pompejissa, Cumassa ja Asturassa (esim. Mangiatordi 2003). Parhaiten kuvatut näistä kaikista ovat Tusculumin ja Formiaen villat. Pliniuksen perintötilat ja pääosin muukin maaomaisuus sijaitsivat huomattavasti pohjoisempaan, Como-järven tienoilla eli synnyinseudullaan ja pohjoisessa

Keski-Italiassa. Hänen kuuluisimmat villansa sijaitsivat Umbriassa Tifernum Tiberinumissa ja Rooman lähellä rannikolla Laurentumissa ja ne on molemmat kuvattu hyvinkin tarkasti kahdessa kirjeessä.

Molempien miesten alkuperäinen kotipaikka näkyy maaomaisuuden sijainnissa: Ciceron maat löytyvät etelästä ja Pliniuksen pohjoisesta, mistä löytyivät myös kotikaupungit. Tosin varsinkin Ciceron maatilat edustavat aikansa kaikkein suosituimpia lomanvietto-kohteita: Tusculum Rooman lähellä, Keski-Italian rannikko sekä Napolinlahden alue. Samat alueet säilyvät suosittuina Pliniuksen ajalle saakka, mutta Pliniuksen maaomaisuuksista vain Laurentumin villa sijaitsi keskeisellä alueella. Ciceron kirjeistä paljastuu tiivis seuralämä, johon näyttää osallistuvan vain yhteiskunnan korkeimman eliitin edustajia, kun taas Plinius mainitsee että nauttii villoissaan erityisesti rauhasta ja epämuodollisesta elämästä, ei tarvinnut edes pukeutua togaan kuten suosikkikohteissa (Plin. epist. 5,6,45). Maaomaisuus oli tarpeen säätyyn vaadittavan varallisuuden saavuttamiseksi, mutta sen käyttötarkoitukset saattoivat olla

hyvin erilaisia.

Kuvaan 1 on merkitty Ciceron ja Pliniuksen maatilat. Lisäksi taustaksi on koottu kirjallisuudesta ja piirtokirjoituksista poimitut tiedot senaattorisäätyisten henkilöiden maaomaisuuksista Italiassa myöhäisen tasavallan ja varhaisen keisariajan kuluessa (Shatzman 1976; Andermahr 1998). Tasavallan ajalta tietoja on noin 270 henkilöstä ja keisariajalta noin 450 henkilöstä (kuva 2). Kannattaa myös huomata, että tasavallan ajalla parhaiten edustetut paikkakunnat ovat juuri niitä paikkoja, joissa Cicero omisti maata – tiedot maanomistajista ovat useimmiten peräisin Ciceron teksteistä. Pliniuksen aikana suurin osa tiedoista perustuu piirtokirjoituksiin ja kuva on hiukan monipuolisempi ja luotettavampi, vaikka määrät eivät edelleenkään ole kovin suuret. Senaattoreita oli aktiivisina kerrallaan useita satoja ja säätyyn kuului enemmänkin sukuja ja henkilöitä kuin nämä poliittisesti aktiiviset. Tunnetut senaattorisäätyiset maaomistajat ovat oman ryhmänsä sisällä pienehkö otos (vrt. esim. Bruun 1991: 69–70).

Kuva 1. Ciceron (vas.) ja Pliniuksen (oik.) maaomaisuudet Italiassa sekä muut tunnetut maaomaisuudet. (Kuva: Eeva-Maria Viitanen.)

Alue	Tasavalta	Keisariaika
Rooman lähialue	80	111+26?
Latium	54	25+7?
Campania	68+4?	40+16?
Aemilia	6	5+1?
Apulia et Calabria	6+1?	18+6?
Etruria	12+1?	28+15?
Liguria	0	5+1?
Lucania et Bruttium	9+1?	6+1?
Picenum	7	10+3?
Samnium	13+1?	43+8?
Sardinia	1	0
Sicilia	1	0
Transpadana	0	16+1?
Umbria	3	24+4?
Venetia et Histria	0	37+8?
Yhteensä	260+8?	368+97?

Kuva 2. Yhteenveto tunnettujen maanomistajien määrästä Italian alueella. Tasavallan ajan tiedot Shatzman 1976 ja keisariajan Andermahr 1998 perusteella.

Villat Rooman lähialueilla

Molempien miesten elinaikoina Rooman lähiympäristö on erittäin hyvin edustettuna senaattorien maanomistuksessa, noin kolmasosa koko aineistosta. Alue siis säilytti suosionsa pääkaupungin keskeisenä virkistyspaikkana hyvin pitkään. Kun tunnettujen maaomistajien määrää verrataan tietoihin arkeologisten asutuskohteiden määrästä Rooman ympäristössä, niin voidaan todeta että otoksen edustavuus pienenee vielä entisestään. Alueelta tunnetaan noin 1200 varmaa villakohdetta, suurin osa näistä melko rikkaasti koristettuja ja isoja eli ehkä varakkaan maanomistajan tiluksia (kuva 3; Giuliani 1966; 1970; De Rossi 1967; 1970; 1979; Muzzioli 1970; Quilici 1974a; Pala 1976; Quilici & Quilici Gigli 1980; 1986; 1993; Carta storica 1988; Tartara 1999; Valenti 2003). Useimmissa on asuttu ainakin vuosisadan verran, monissa paikoissa jopa useita satoja vuosia. Yhdellä kohteella on siis saattanut olla kymmeniä omistajia sen elinkaaren aikana. Teoreettisesti omistajia on siis voinut olla pelkästään Rooman lähialueella

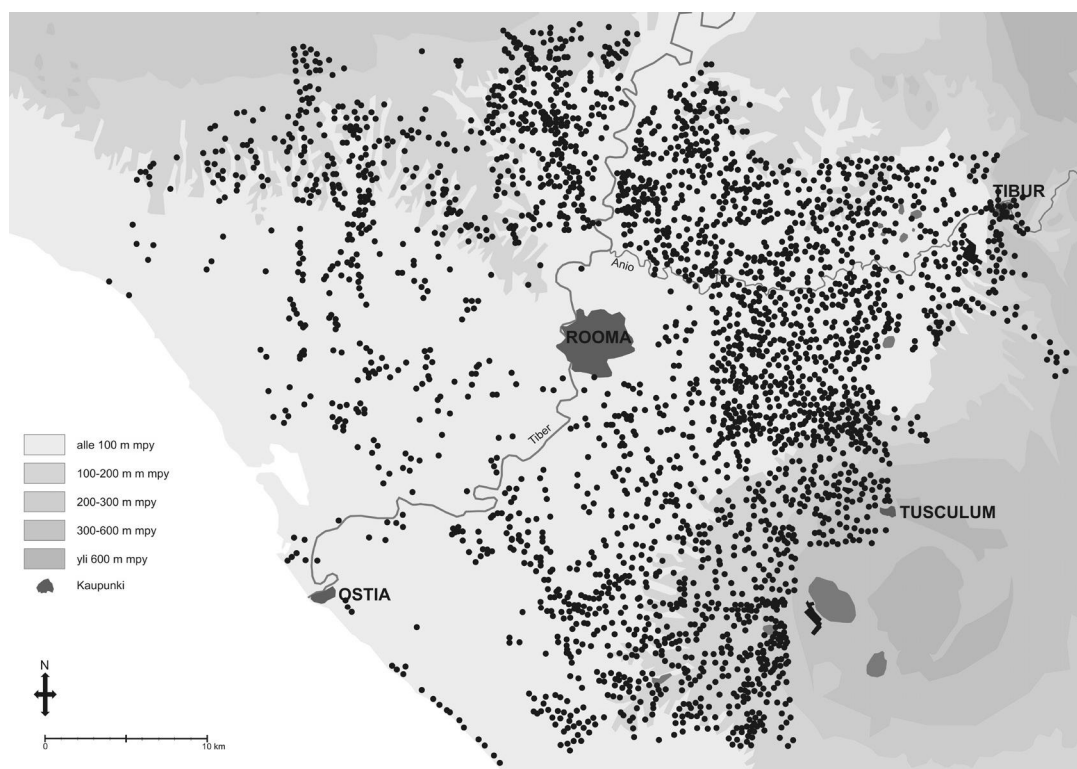
eella useita tuhansia myöhäisen tasavallan ja varhaisen keisariajan kuluessa. Tähän verrattuna nimeltä tunnetut noin 200 henkilöä on varsin vähän.

Löytöjen rikkauten ja kohteiden pinta-alan perusteella asuinpaikat muodostavat jatkumon köyhimmästä rikkaimpaan. Arkeologinen aineisto viittaa vahvasti hyvin vaihtelevaan asutukseen ja siten ehkä myös erilaisiin maanomistajiin. On myös mahdollista että maa ja rakennukset oli vuokrattu, mutta siitä arkeologia ei kerro. Kirjallisten lähteiden perusteella tiedetään että oli muitakin maanomistajia kuin senaattorisäätyiset, mutta koska tekstit ovat yläluokan yläluokalle kirjoittamia, muista tiedetään hyvin vähän. Tiedetään kuitenkin että esimerkiksi kaupunkien virkamiehillä oli samantyyppisiä omaisuusvaatimuksia kuin valtakunnallisilla, joten oletettavaa on ainakin että heidän omistuksessaan oli myös maata asuinkaupunkien lähialueilla (esim. Kurchin 1990: 21–57; Cébeillac-Gervasoni 1998: 47–54). Muiden säätyjen, ritareiden, muiden vapaiden henkilöiden tai usein hyvinkin rikkaiden vapautettujen orjien maanomistusta ei ole erityisesti tutkittu ainakin osittain aineiston puutteen vuoksi.

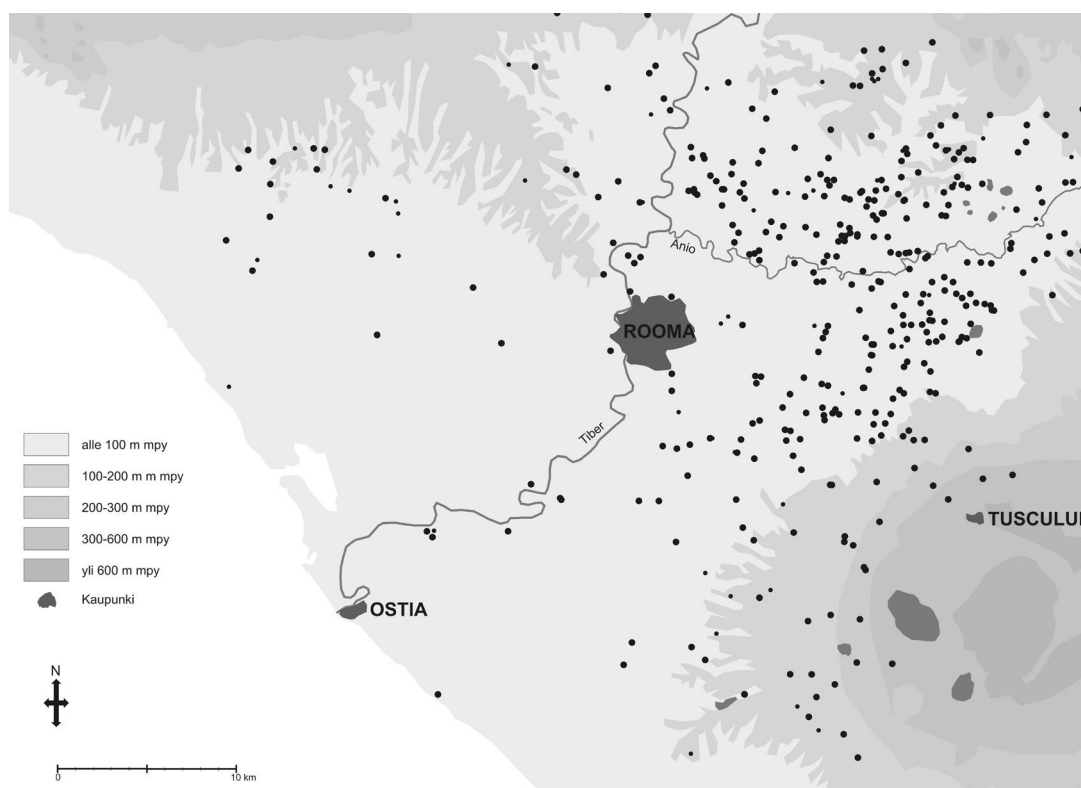
Maanomistuksen suhteen Cicero ja Plinius ovat siis ehkä kohtalaisen hyviä roomalaisen eliitin edustajia, mutta tilanne on sekä arkeologisten että kirjallisten lähteiden mukaan ollut luultavasti paljon monimuotoisempi ja vivahteikkaampi. Varsinkin Ciceron käyttö vinouttaa tuloksia, sillä esimerkiksi Rooman lähellä sijaitsevan Tusculumin yhteydessä Cicero mainitsee nimeltä kymmeniä senaattoreita, mutta ei juuri muiden säätyjen edustajia. Cicero teki tietoisesti poliittista uraa ja hänen tekstinsä myös paljastavat sen.

Roomalainen maaseudulla: lomaa vai työtä?

Toisena pääteemana ovat maaseudun aktiivi-

Kuva 3. Tunnetut villakohteet Rooman lähialueella. (Kuva: Eeva-Maria Viitanen.)

Kuva 4. Maatalouteen liittyvät löydöt Rooman lähialueella. (Kuva: Eeva-Maria Viitanen.)

teetit eli mitä villoissa yleensä tehtiin. Kirjeiden perusteella Ciceron villoissa luettiin kirjallisuutta, tutkittiin filosofisia ja muita tekstejä laajoissa kirjastoissa, käytiin sivistyneitä keskusteluja poliittisista ja filosofisista aiheista sekä kirjoitettiin omia teoksia. Monet kirjeet on kirjoitettu Rooman ulkopuolella ja teosten tapahtumat sijoitettu Ciceron omiin tai hänen ystäviensä villoihin. Cicero matkusti villoihinsa silloin kun Roomassa senaatti ei kokoontunut eikä lakiasioita ollut hoidettavana. Hän asui omissa villoissaan tai vieraili ystäviensä tiloilla ja vastavuoroisesti ystävät vierailivat hänen luonaan. Villa oli myös paikka, jonne saatettiin paeta poliittisia levottomuuksia ja omaakin henkeä uhkaavia tilanteita. Cicero oli elämänsä loppuvaiheessa poliittisessa paitsiossa. Hän vietti aikaansa pääasiassa villoissaan ja kuoli paetessaan salamurhaajia Formiaen villastaan. Nämä villan käyttötavat tulevat selvästi esiin myös Pliniuksen tapauksessa, tosin hän ei kaivannut niinkään paljoa hienoa seuraa, vaan enemmän rauhaa. Virkistystoimiin voidaan lukea myös Pliniuksen kohtalaisen usein mainitsemat kalastus ja metsästys, joilla ei ollut suurta taloudellista merkitystä.

Mielenkiintoista on varsinkin se, että Ciceron kirjoituksista puuttuu lähes kokoaan kaikenlainen maataloustuotanto. Hän kirjoittaa paljon maaomaisuuden myymisestä ja ostamisesta, mutta ei pyri koskaan esimerkiksi arvioimaan tilojen arvoa tai kannattavuutta niiden tuotannon perusteella. Maatilalla oli muita arvoja ja ennen kaikkea sen prestiisiarvo oli Cicerolle tärkeä. Maininta Tusculumin villan vuokrattavasta kauppapuutarhapalstasta on ainoa kiistaton maininta Ciceron villojen tuottavasta puolesta (fam. 16,18,2; vrt. Mangiatordi 2003). Tasavallan ajan lopun teksteissä paheksutaan tuottamatonta maatilaa eli pelkästään virkistyskäyttöön tarkoitettua villaa, jossa taidekokoelmat ovat korvanneet hedelmätarhan ja oliivilehdon ja jonka omistaja ostaa ruokansa (esim. Mart. 3,58; Varro rust. 1,59. Omavaraistaloutta arvostettiin, mutta se ei enää toteutunut kaikissa

tapauksissa. Ciceron saattoi joutua ostamaan ruokansa torilta, mutta toisaalta tilanteen voi tulkita myös niin, että urbaania filosofian ja muun henkisen kulttuurin harrastajaa ei vain kiinnostanut kirjoittaa maaseutuelämän tuotantopuolesta. Plinius sen sijaan kirjoittaa paljonkin tilan tuotannollisesta arvosta ostaja/tai myyntiratkaisuja tehdessään. Hän huolehtii myös sadonkorjuusta eri tiloillaan ja murehtii vuokraviljelijöitään.

Arkeologiset löydöt kertovat varsin paljon maataloustuotannon tärkeydestä Rooman lähiympäristössä, joka Ciceron perusteella on tutkimuksessa usein yleistetty pelkäksi virkistysasutuksen seuduksi (Quilici 1974b). Arkeologian perusteella asutus on ollut hyvin tiivistä ja varsinkin varhaisella keisariajalla kaikkein kurjimmatkin maapalat ovat olleet käytössä. Erilaisia tuotantoon liittyviä löytöjä on melko paljon – selkeimpinä varsinkin viini- ja oliivipuristimien osat sekä rakennuksiin liittyvät tuotantotilat. Lisäksi uusissa totaali-kaivauksissa on uskaltauduttu myös rakennusten ulkopuolelle ja siten on löydetty myös istutuskaivantoja sekä muita maanmuokkauksen merkkejä. (Kuva 4; lähteet samat kuin kuvassa 3.) Myös muutamat alueelta tehdyt siitepölyanalyysit osoittavat että kaikenlaista maataloutta on harrastettu roomalaisaikana varsin tiiviisti (Lowe ym. 1996; Mercuri ym. 2002). Tuotantoon liittyvät löydöt keskittyvät melko selvästi Roomaa ympäröivälle tasais-ehkolle tuliperäiselle alueelle. Tällä alueella sadan kaivetun villan joukosta 80:ssä oli havaittavissa jonkinlaisia tuotannon jälkiä (De Franceschini 2005: 293–295, 315–320, 349–350). Useimmat rakennukset edustivat melko yksinkertaisia maatiloja, jossa tosin mukavuutena saattoi olla kylpylä. Myös yleisin rakennustyyppi viittaa maataloustuotannon merkitykseen.

Tasankoalueen yläpuolisilla rinteillä sen sijaan on melko vähän tuotantoon liittyviä löytöjä ja villatkin ovat yleensä kooltaan isoja ja melko ylellisesti koristettu. Ne sijaitsevat usein melko jyrkilläkin rinteillä, joten maata-

lous olisi voinut olla hankalaa. Tosin nykyään pohjoisemmalla kalkkikivialueella tuotetaan erittäin paljon oliiveja ja etelämpänä tulipe-
räisillä rinteillä on yksi Keski-Italian tärkeis-
tä viininviljelyalueista.

Maataloustuotannolla ainakin siis on ollut hyvin suuri merkitys alueen asutukselle – se on taannut oman ravinnonsaannin, mutta ollut myös tulonlähde. Rinnealueet tunnetaan myös muiden kirjallisten lähteiden perusteella suosituiksi lomanviettopaikoiksi, joten siinä suhteessa arkeologia näyttää kertovan samasta ilmiöstä. Ciceron vaiteliaisuus tässä asiassa voi jälleen liittyä hänen henkilöönsä: Cicero harrasti henkistä kulttuuria ja oman sosiaalisen statuksensa edistämistä ja siinä banaaleilla viljojen talouteen liittyvillä seikoilla ei ehkä ollut sijaa. Plinius pyrkii esittäytymään myös maanviljelijänä, mikä ehkä sopii aikakauden henkeen: poliittista uraa ei voinut edistää niin tietoisesti kuin tasavallan ajalla keisarin yksinvallan vuoksi. Maatalouden harjoittaminen oli perinteisesti arvostettua ja sopi kuvaan täydentämään kuvaa hyveellisestä senaattorista.

Lopuksi

Antiikin aikaiset kirjalliset lähteet ovat ainutlaatuinen lähdeaineisto aikansa yksilöiden ja yhteisöiden toimintaan. Niiden tarjoama yksityiskohtien määrä on huikea ja on ymmärrettävää että ne tuntuvat lähteinä ylivoimaisilta verrattuna arkeologiseen massaan. Eri-
laiset lähteet voivat kuitenkin antaa samasta ilmiöstä hyvinkin erilaisen kuvan ja niiden sisältöjen vertailu on tärkeää. Tekstien analysointi laajemmassa kontekstissa ja laajemmalla lähdepohjalla olisi suotavaa ja myös arkeologista aineistoa tulisi käyttää kontekstin luomiseen ja tarkasteluun.

Ciceron ja Pliniuksen tekstit tarjoavat rikkaan kuvan oman aikansa maaseutuelämästä ja myös vertailussa oman säätynsä muihin maanomistajiin he osoittautuvat kohtalaisen

hyviksi esimerkkitapauksiksi – he omistavat maata alueilla missä monet muutkin senaattorit omistivat maata ja heidän toimintansa maaseudulla oli samanlaista kuin monilla muillakin senaattoreilla. Ciceron kohdalla voi tosin myös pohtia hänen henkilökohtaisten intressiensä vaikutusta kirjeiden sisältöön ja niiden antamaan kuvaan maaseudusta. Arkeologinen aineisto kuitenkin tarjoaa maaseudusta vähintäänkin yhtä rikkaan kuvan, joka on osin myös ristiriidassa tekstien tietojen kanssa. Kirjallisuudesta tunnetut yksilöt eivät edusta kaikkia maanomistajia eikä heidän luomansa kuva elämästä maaseudulla ollut todellisuutta kaikille.

Lähteet

Antiikin auktorit

Latinankieliset tekstit Library of Latin Texts Series A; käännöksinä esim. Loeb Classical Library.

Cic. Att. = M. Tullius Cicero: ad Atticum (Kirjeitä Atticukselle).

Cic. dom. = M. Tullius Cicero: de domo sua (puhe, 57 eKr.).

Cic. fam. = M. Tullius Cicero: epistulae ad familiars (Kirjeitä ystäville).

Cic. off. = M. Tullius Cicero: De officiis (filosofinen teos, 44 eKr.).

Mart. = M. Valerius Martialis: epigrammata (runokokoelma, 1. vuosisadan loppupuoli jKr.).

Plin. epist. = C. Plinius Caecilius Secundus: epistulae (Kirjeitä).

Varro rust. = M. Terentius Varro: rerum rusticarum (maalousopas, 1. vuosisadan loppupuoli eKr.).

Andermahr, A.M. 1998: Totus in praediis. Senatorischer Grundbesitz in Italien in der Frühen und Hohen Kaiserzeit. *Antiquitas* 3:37.

Beard, M. 2002: Ciceronian Correspondences: Making a Book Out of Letters. Teoksessa Wiseman, T. P. (toim.), *Classics in Progress. Essays in Ancient Greece and Rome*, 103–144. Oxford.

Berg, B. 1997: Cicero's Palatine Home and Clodius' Shrine of Liberty: Alternative Emblems of the Republic in Cicero's *De domo sua*. *Studies in Latin Literature and Roman History* 8, 122–143. Collection Latomus 239.

Bruun, C. 1991: The Water Supply of Ancient Rome. A Study of Roman Imperial Administration. *Commentationes Humanarum Litterarum* 93.

Carta storica archeologica monumentale e paesistica del suburbio e dell'agro romano. Comune di Roma, 1981–1988.

Cébeillac-Gervasoni, M. 1998: Les magistrats des cités italiennes de la seconde guerre punique à Auguste. Le Latium et la Campanie. *Bibliothèques des Écoles françaises d'Athènes et de Rome* 299.

De Franceschini, M. 2005: Ville dell'Agro Romano. Monografie della Carta dell'Agro Romano 2.

De Rossi, G.M. 1967: Tellenae. *Forma Italiae Regio I:IV*.

De Rossi, G.M. 1970: Apiolae. *Forma Italiae Regio I:IX*.

De Rossi, G.M. 1979: Bovillae. *Forma Italiae Regio I:XV*.

Giuliani, C.F. 1966: Tibur. Pars altera. *Forma*

Italiae Regio I:VII.

Giuliani, C.F. 1970: Tibur. Pars prima. *Forma Italiae Regio I:XX*.

Hales, S. 2003: *The Roman House and Social Identity*. New York.

Hopkins, K. 1965: Élite Mobility in the Roman Empire. *Past and Present* 32, 12–26.

Kehoe, D.P. 1993: Investment in Estates by Upper-Class Landowners in Early Imperial Italy: The Case of Pliny the Younger. Teoksessa: Sancisi-Weerdenburg, H. ym. (toim.), *De agricultura. In memoriam Pieter Willem de Neeve (1945–1990)*, 214–237. *Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology* X.

Lowe, J.J., Accorsi, C.A., Bandini Mazzanti, M., Bishop, A., van der Kaars, S., Forlani, L., Mercuri, A.M., Rivalenti, C., Torri, P. & Watson, C. 1996: Pollen Stratigraphy of Sedimental Sequences from Lakes Albano and Nemi (Near Rome) and from the Central Adriatic, Spanning the Interval from Oxygen Isotope Stage 2 to the Present. Teoksessa Guilizzoni, P. & Oldfield, F. (toim.), *Palaeoenvironmental Analysis of Italian Crater Lake and Adriatic Sediments*, 71–98. *Memorie dell'Istituto italiano di idrobiologia* 55.

Mangiatordi, A. 2003: Le ville di Cicerone, fra innovazione e tradizione. *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia Università degli Studi di Bari* 46, 213–251.

McCracken, G.E. 1935: Cicero's Tusculan Villa. *Classical Journal* 30, 261–277.

McEwen, I.K. 1995: Housing Fame: In the Tuscan Villa of Pliny the Younger. *Res* 27, 11–24.

Mercuri, A.M., Accorsi, C.A. & Bandini Mazzanti, M. 2002: The Long History of Cannabis and its Cultivation by the Romans

in Central Italy, Shown by Pollen Records from Lago Albano and Lago di Nemi. *Vegetation History and Archaeobotany* 11, 263–276.

Muzzioli, M.P. 1970: Praeneste. *Forma Italiae Regio I:VIII*.

Neeve, P.W. de 1990: A Roman Landowner and His Estates. Pliny the Younger. *Athenaeum* 78, 363–402.

Pala, C. 1976: Nomentum. *Forma Italiae Regio I:XII*.

PIR² = *Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III: editio altera*.

Quilici, L. 1974a: Collatia. *Forma Italiae Regio I:X*.

Quilici, L. 1974b: La campagna romana come suburbio di Roma antica. *Parola del Passato* 29, 410–438.

Quilici, L. & Quilici Gigli S. 1980: Crustumerium. *Latium Vetus III*.

Quilici, L. & Quilici Gigli S. 1986: Fidenae. *Latium Vetus V*.

Quilici, L. & Quilici Gigli S. 1993: Ficulea. *Latium Vetus VI*.

RE = *Real-Encyclopädie der classischen Alterthums-wissenschaft*. Vol. VIIA,1 & XXI,1.

Schmidt, O.E. 1899: Ciceros Villen. III. Das Tusculanum. *Jahrbuch für klassische Altertumswissenschaft III*, 466–472.

Shatzman, I. 1976: Senatorial Wealth and Roman Politics. *Collection Latomus* 142.

Tartara, P. 1999: Torrimpietra (IGM 149 I NO). *Forma Italiae Regio I:XXXIX*.

Treggiari, S. 1999: The Upper-class House as Symbol and Focus of Emotion in Cicero.

Journal of Roman Archaeology 12, 33–56.

Valenti, M. 2003: Ager Tusculanus (IGM 150 III NE–II NO). *Forma Italiae Regio I:XLI*.

Wallace-Hadrill, A. 1994: *Houses and Society in Pompeii and Herculaneum*. Princeton.